

Л. М. ТОМЛЕНКО

СУРЖИК ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ДИСКУСІЙ

У статті порушено актуальну на сьогодні проблему змішаного українсько-російського мовлення, відомого під назвою «суржик». Розглянуто визначення цього поняття у вітчизняній лінгвістиці, причини появи суржику тощо. Проаналізовано погляди вчених щодо носіїв суржику, ознак суржикового мовлення, суржикізмів. Також описано методи боротьби за чистоту мовлення в сучасній лінгводидактиці.

Ключові слова: суржик, носії суржику, змішане мовлення, суржикове мовлення, суржикізми.

В українській соціолінгвістиці й не тільки з часу проголошення незалежності нашої держави досить часто порушують питання про суржик — українсько-російську (російсько-українську) форму переважно усного ¹ мовлення. Однак не можна не помітити, що ця проблема стає дедалі актуальнішою й для писемного мовлення, оскільки багато росіянізмів проникає в друковані ЗМІ та навіть у наукову й навчальну літературу. «Сучасний суржик, — констатує І. Ціхоцький, — переріс стилістичний діапазон ужиткового мовлення і впевнено проникає в літературні і музичні тексти, мову телебачення і преси, чому активно сприяє постмодерна рецепція дійсності в українській мистецькій парадигмі та шоу-бізнесі» ².

На основі наукових розвідок українських соціолінгвістів можна зробити висновки, що змішування двох мовних систем розпочалося приблизно в кінці XVII — на початку XVIII ст. Історичні факти дозволяють виокремити такі причини виникнення суржику: 1) приєднання південно-східних і центральних українських земель до Російської імперії; 2) упровадження російської мови в адміністративну сферу й освіту, подальші заборони на друкування українських книг, викладання українською мовою тощо; 3) переселення народів у радянські часи; 4) урбанізація; 5) суміжність територій двох держав; 6) близькість мов та ін.

Усі зазначені історичні та політичні події призвели до того, що українсько-російський мовний гібрид залишається основним (або навіть єдиним) засобом

¹ За нашими спостереженнями та згідно з дослідженнями інших учених (див., наприклад: Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і языком. — К., 2011. — 135 с.; Назаренко Л. Украинский суржик — социолект, просторечие, пиджин? К вопросу о языковой ситуации на Украине // Slavica litteraria. — 2012. — Vol. 15. Iss. 2. — P. 243–250).

² Ціхоцький І. Антисуржик: у пошуках мовної ідентичності // Теле- та радіожурналістика. — 2012. — Вип. 11. — С. 289.

спілкування багатьох громадян України. Як зазначають вітчизняні лінгвісти, суржик став настільки звичним, що його інколи навіть називають «третьою мовою» поряд з українською і російською³.

Проблему змішаного мовлення в публікаціях, доповідях, виступах із часів незалежності порушувала низка українських мовознавців, літературознавців, істориків, письменників, політиків та ін.⁴ Чимало праць про суржикове мовлення українською та польською мовами має польський учений А. З. Брацкі⁵. Актуальним стає сьогодні вивчення суржику, проблеми взаємодії двох мовних систем і серед російських учених, особливо серед тих, які проживають у прикордонних містах і регіонах, густо заселених українцями⁶.

1. Поняття «суржик» в українській соціолінгвістиці. Л. Т. Масенко зазначає, що назву «суржик» використовують, як правило, для позначення українсько-російського змішаного мовлення, хоч деякі вчені переносять цей термін і на інші види мовних гібридів⁷. Так, зокрема, О. О. Тараненко зауважує, що «під «суржилом» в Україні розуміють субстандартні мовні утворення на основі змішування, істотної інтерференції елементів двох (рідко більше) мов: кажуть, наприклад, про українсько-польський, українсько-словацький суржик (у регіонах тісних мовних контактів цих народів), про українсько-англійський суржик (у США, Канаді); з протилежною точкою відліку — про російсько-український суржик»⁸. Проте найчастіше, за спостереженнями вченого, цю назву все-таки застосовують щодо гібридного мовного утворення з українською основою й помітною домішкою елементів російської мови⁹. О. О. Селіванова під суржилом також розуміє українсько-російський мовний гібрид, що є наслідком штучного поєднання елементів російської й української мов та порушує норми української літературної мови; трасянка є таким самим явищем у білоруській мові¹⁰.

Л. О. Ставицька, Л. Т. Масенко та багато інших мовознавців, досліджуючи семантику слова «суржик», наводять такі його визначення: 1) суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші; 2) елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно¹¹. Як бачимо, первинний

³ Врублевська Г. Суржик як елемент міської субкультури // Урок української.— 2005.— № 11–12.— С. 12.

⁴ Див., напр.: Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти : Зб. наук. праць.— К., 2007.— С. 31–120; Тараненко О. О. Українсько-російський суржик : статус, тенденції, оцінки, прогнози // Мовознавство.— 2008.— № 1.— С. 14–30; Погрібний А. Суржикізація // Урок української.— 2005.— № 1–2.— С. 9–14; Доній О. Хай живе суржик.— <http://www.artvertep.dp.ua/print?cont=227>.

⁵ Див. напр.: Bracki A. Surżyk: Historia i terażniejszość.— Gdańsk 2009.— 273 s.; Брацкі А. Європейський контекст українського мовного питання // Критика.— 2009.— № 11–12 (145–146).— С. 20–21; Брацкі А. З. Лексичний склад мови та його кодифікація в умовах міжмовної інтерференції // Філол. студії.— 2011.— Вип. 6. Ч. 2.— С. 24–30.

⁶ Див., напр.: Новикова Т. Ф. Современные региолекты: проблемы статуса и описания // Лінгвістика, 2011.— № 3 (24). Ч. 1.— С. 17–25; Сьянова Е. И. О проблеме взаимодействия украинской и русской языковых систем на территории позднего заселения (на материале украинских говоров северо-востока Воронежской области) // Там же.— С. 25–34.

⁷ Масенко Л. Т. Знач.праця.— С. 5.

⁸ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику» (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект // Studia Slavica Oldenburgensia, 2013.— Вип. 21.— С. 27.

⁹ Там же.

¹⁰ Селіванова О. Проблема форм міксації мов у соціолінгвістиці // Мова і суспільство, 2011.— Вип. 2.— С. 7.

¹¹ Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності // Критика, 2001.— № 10.— <http://spilka.uaweb.org/library/krowozmisne.html>.

зміст цього слова пов'язаний із сільськогосподарською сферою й позначає суміш зерна різних культур. Друге значення лексеми «суржик» — «це метафора зі сфери розмовного слововжитку з конотаціями жартівливості, іронічності або відвертої зневажливості, які заважають їй повністю закріпитися у функції відповідного номенклатурного найменування»¹². Б. В. Тарасенко слушно зауважує, що нині саме мовне явище, позначене як суржик, набуло великого поширення. Воно стало настільки відомим та актуальним, що перше етимологічне значення слова «суржик» навряд чи пам'ятають¹³.

На відміну від попередніх дослідників, які у своїх дефініціях указують на зовнішні ознаки змішаного українсько-російського мовлення, визначення В. М. Труба відтворює деякі глибинні, внутрішні причини виникнення цього поняття. «Суржик, — на думку вченого, — є мовленнєвим (або текстовим) виявом низького культурно-освітнього рівня носіїв мови Х як першої у ситуації нерівноправної (диглосної) двомовності, коли домінуюча (панівна) мова Y пригнічує та всіляко обмежує субстрат мови Х»¹⁴.

2. Проблема визначення статусу суржику. На складність і неоднозначність проблеми змішаного українсько-російського мовлення вказують постійні дискусії вчених щодо визначення його статусу, поширення, носіїв тощо. Найсуперечливішим питанням сьогодні залишається, безумовно, визначення статусу суржику, який у соціолінгвістичних дослідженнях розглядають по-різному: як «просторіччя», «піджин», «напівмовність», «недопереклад» тощо. Тому стисло висвітливо найпопулярніші погляди мовознавців на його природу.

Формою *просторіччя* вважають суржик, наприклад, О. О. Тараненко і В. М. Труб. Зокрема, О. О. Тараненко робить висновок, що найчастіше під суржиком як соціолектом розуміють певний структурно-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою росіянізмів, який став розмовною мовою й фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її асиметричній (диглосній) формі¹⁵. Підтримуючи це твердження, В. М. Труб переконаний, що просторіччя, яке формується в одномовній ситуації, часто зумовлюється випадками, коли мовець виявляється нездатним до опанування нормативних літературних форм позначення певних реалій і замість цих форм уживає їх аморфні, неправильні відповідники тієї самої мови. А в ситуації диглосної двомовності у функції таких ненормативних утворень широко використовуються інтерференції, що виникають у підлеглий мові під тиском однобічної інтерференції, джерелом якої є домінантна мова¹⁶. За нашими спостереженнями, суржик є певною сумішшю російських слів, розмовно-просторічної української лексики (цей шар найчастіше, принаймні на основі спостережень над лексикою говірок Корсунщини, не замінюють російські відповідники) та частини українських літературних слів (літературна лексика найбільше зазнає русифікації).

¹² Тараненко О. Знач. праця.— С. 27.

¹³ Тарасенко Б. В. До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення // Наук. зап. НТШ : Філол. науки.— Л., 2006.— Т. 60.— С. 63.

¹⁴ Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство.— 2000.— № 1.— С. 48.

¹⁵ Тараненко О. О. Суржик // Українська мова. Енциклопедія.— 2-е вид., випр. і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.— К., 2004.— С. 665.

¹⁶ Труб В. М. Типи інтерферентних впливів у білінгвальному середовищі // Наук. зап. НаУКМА. Філол. науки (Мовознавство).— 2012.— Т. 137.— С. 143.

Погляди на суржик як просторіччя заперечує й критикує Л. Т. Масенко. На її думку, згідно з таким розумінням, суржиковим можна вважати будь-який україномовний текст, позначений впливом російської мови, незалежно від кількісних і якісних характеристик інтерференції¹⁷. Сама ж лінгвіст називає суржик змішаною субмовою чи субкодом, перехідним між українською та російською мовами¹⁸.

Українським *піджином*¹⁹ вважають суржик О. І. Чередниченко та Н. Я. Дзюбишина-Мельник²⁰, а О. О. Селіванова вбачає в ньому лише схожість з одним із різновидів піджину. На її переконання, суржик є *формою міксації* двох близьких мов²¹. Дослідниця виокремлює диференційні ознаки суржикового мовлення, що не дозволяють ототожнювати його з піджином: 1) піджин є насамперед соціальним субстратом, мовою спілкування певної соціальної групи, а суржик характеризує мовлення жителів села, які переїхали до міста в першому поколінні; 2) суржик є типом піджину на етапі створення, хоч і не набуває статусу засобу міжетнічного спілкування; 3) спрощення, властиве граматиці піджину, не характерне для суржику, оскільки піджини утворюються на основі місцевої та здебільшого аналітичної мови. Суржик не може позбутися синтетизму граматики російської та української мов²².

Ю. Ю. Саплін запропонував характеристику суржику в категоріях «мовних перемикачів». Суржик у цьому випадку, на думку автора, можна розглядати як контрольоване або неконтрольоване перемикання кодів білінгвальної ситуації, що здійснюється як у межах мовленнєвого акту в цілому, так і в межах структурних елементів дискурсу — слова, словосполучення, речення, до того ж, хоча б один із кодів знав інтерферентного впливу іншого (можлива й двостороння інтерференція)²³.

Частина дослідників вважає суржик *напівмовністю*, яка виникла з двомовності й частково двокультурності великого масиву суспільства. Змішування кодів призвело до втрати рідної мови та витворення цього явища²⁴.

Суржик як *недопереклад* розглядає В. Д. Радчук, для якого він цікавий тим, «що по ньому вгадуєш, з якої мови робився переклад. А краще б сказати, з якої мови переклад недороблено»²⁵. Учений вважає, що межа між суржином та нормою, варваризмами й узаконеними запозиченнями хистка й непостійна, а за відсутності належної лексикографії й освіти кожен проводить її на свій розсуд. Проте навіть нечіткої межі буває достатньо, щоб угледіти вторинність тексту й безпомилково визначити мову, з якої здійснено недопереклад²⁶.

¹⁷ Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком. — К., 2011. — С. 59.

¹⁸ Масенко Л. Сміхова культура як стратегія приниження мови в ситуації субординативного білінгвізму // Мова і суспільство, 2011. — Вип. 2. — С. 99.

¹⁹ Міжнародна мова зі спрощеною граматикою й обмеженою кількістю слів, що виникає здебільшого на основі різних мов і використовується як засіб спілкування на багатомовних територіях.

²⁰ Див.: Чередниченко О. Про мову і переклад. — К., 2007. — 248 с.; Дзюбишина-Мельник Н. Я. Суржик і суржикізм: стилістичні ресурси // Наук. зап. НаУКМА : Філол. науки, 2010. — Т. 111. — С. 16–20.

²¹ Селіванова О. Проблема форм міксації мов у соціолінгвістиці // Мова і суспільство, 2011. — Вип. 2. — С. 7.

²² Там же.

²³ Саплін Ю. Ю. Суржик как лингвокультурный перекресток // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. — 2011. — № 2. — С. 217–218.

²⁴ Докладніше див.: Матіях Б. В. Напівмовність і внутрішній конфлікт особистості // Наук. зап. — 2002. — Т. 20. Спец. вип. — С. 16–20; Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999. — 450 с.

²⁵ Радчук В. Суржик як недопереклад // Укр. мова та літ. — 2000. — № 11 (171). — С. 12.

²⁶ Там же.

Деякі дослідники взагалі розглядають суржикове мовлення як діалектне, а тих, хто його використовує, зараховують до діалектоносіїв²⁷.

О. О. Тараненко в одному з останніх досліджень робить висновок, що суржик «існує не тільки як величезна кількість різних *ідіолектів* із досить строкатим поєднанням елементів обох мов, але вже і як певний *ідіом* змішаного типу (як аналог, наприклад, просторіччя) на периферії української загальнонародної мови, що характеризується певною стабілізацією свого структурного ядра і, отже, відповідним узусом»²⁸. Протилежну думку щодо узусу має А. З. Брацкі, який вважає, що «в сумі ідіолектів, які мають риси суржику, узус відсутній на всіх мовних рівнях, що не дає підстав для кодифікації його в ранзі новоутвореної мовної системи»²⁹.

Отже, на сучасному етапі в соціолінгвістиці існує досить велике різноманіття поглядів на статус змішаного українсько-російського мовлення і схожих, і зовсім протилежних, що, очевидно, зумовлено складністю розглядуваної проблеми, яка, крім лінгвістів, викликає інтерес у соціологів, психологів, етнологів та фахівців інших галузей знань.

3. Суржик і суржиконосії. Сьогодні до змішаного українсько-російського мовлення серед лінгвістів і взагалі в суспільстві склалося неоднозначне ставлення. Одні категорично відкидають цю «штучно створену мову», звинувачуючи носіїв суржику в утраті національної свідомості, низькій культурі й ледве не в розумовій відсталості. Інші займають нейтральну позицію, намагаючись не торкатися цієї досить дразливої теми. Треті дослідники вбачають у ньому в сучасних умовах єдину форму збереження української мови. «Хоча суржик і є ганебним явищем колоніальної залежності, але він, — стверджує В. Ф. Сухопар, — залишається останнім притулком українського слова, від якого ще можна повернутися до українства»³⁰.

Незважаючи на розбіжності в поглядах на проблему українсько-російського змішаного мовлення, більшість учених усе-таки розглядає суржик як негативне явище. Відмінності полягають лише в більшій чи меншій мірі негативного ставлення до нього. «Скалічена мова, — пише О. А. Сербенська, — отупляє людину, зводить її мислення до примітива. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує»³¹. Категоричним у своїх заявах є і Б. В. Матіяш, стверджуючи, що ««напівмовець» характеризується певною роздвоєністю мовної свідомості, адже, не будучи компетентним у жодній з мов, із яких складається суржик, він не ототожнює себе із жодною з культур»³². Непримиримим противником суржику є Лариса Масенко, автор низки книг і статей на цю тему. У своїх працях вона зачіпає чимало питань про історію виникнення й поширення змішаного мовлення, функціонування його в художній літературі, масовій культурі, побуті тощо.

²⁷ Див., напр.: Леснова В. Іронічні вислови як засіб вираження оцінки в діалектному тексті // *Культура слова*. — 2013. — Вип. 78. — С. 182–187.

²⁸ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність... — С. 56.

²⁹ Масенко Л. Польський славист про українсько-російську вербальну «дорогу навпростець» (Bracki Artur. Surżyk : Historia i terażniejszość. — Gdańsk, 2009. — 273 s.) // *Укр. мова*. — 2010. — № 4. — С. 149–153.

³⁰ Сухопар В. Ф. Проблема мовного вибору в контексті навчально-комунікативного простору // *Лінгвістика*. — 2010. — № 3 (21). Ч. 2. — С. 65.

³¹ Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. — Л., 1994. — С. 6–7.

³² Матіяш Б. В. Знач. праця. — С. 16 (Оскільки Б. Матіяш вважає суржик «напівмовністю», то, відповідно, його носіїв називає «напівмовцями»).

Як відомо, за радянських часів в українських південно-східних і частково центральних містах українська мова асоціювалася з мовою селян, скоріше за все через те, що українсько-російське змішане мовлення в мовознавстві тоді не вивчалася. «Радянська лінгвістика, — зазначає Л. Назаренко, — ігнорувала цей ненормативний тип усного мовлення, оскільки сам факт існування суржику суперечив ідеї гармонійного розвитку національних мов. Дослідження почалося тільки після розпаду СРСР й утворення незалежної України»³³. Нині деякі вчені-соціолінгвісти приписують роль «сільської мови» суржикові, досить часто без належних доказів. «Соціолінгвістичні обстеження суржикомовних середовищ не проводились, — констатує Л. Масенко, — але загальні спостереження дають підстави стверджувати їхнє існування передусім у зонах, прилеглих до великих міст, а також у частині невеликих містечок і сіл Центральної, Східної та Південної України»³⁴. О. О. Тараненко, навпаки, переконаний (і небезпідставно), що носіями суржику «є верстви україномовного населення як сіл, так і міст (не тільки переселенці із сільської місцевості в першому поколінні, як нерідко вважається...), причому не лише Південно-Східного і Центрального регіонів, де вже тривалий час відбуваються масові контакти україномовного населення з російськомовним і взагалі вплив російської мови був і лишається дуже помітним, а й, хоча й меншою мірою, західних областей України»³⁵.

Згідно з дослідженнями В. С. Єгорової, українсько-російський суржик поширений у побутовому спілкуванні жителів не лише багатьох регіонів України, але й місцевостей на території Росії, де проживає українське населення³⁶. Підтверджує цей факт і російський мовознавець Т. Ф. Новикова, яка вказує на наявність змішаного мовлення в багатьох населених пунктах Белгородської області³⁷.

Не можна вважати цілком правильним твердження Л. Т. Масенко, що суржиком розмовляють українці, які хочуть наблизити своє мовлення до російської мови. «Головною мотивацією мовної поведінки людей, які говорять суржиком, — переконана лінгвіст, — є намагання пристосуватися до російськомовних співрозмовників, переінакшити своє мовлення на зрозуміле для них»³⁸. На початковому етапі формування цієї «мови», можливо, так і було, але сьогодні причини «суржикомовлення» можуть бути набагато складнішими.

А. Г. Погрібний справедливо зазначає, що дехто свідомо позбавлявся від природної україномовності, помилково вважаючи той суржик, на який переходив, російською мовою. Є зовсім мимовільні носії суржику (і їх найбільше), які вже засвоїли його як родовий спадок. Є ті, які використовують суржикові форми тому, що просто не знають літературних; є ті, які, добре знаючи літературні форми, все ж оперують суржиковими, щоб «не виділятися». Суржик у мові інших засвідчує, що вони перебувають у дорозі від української мови до російської, але є й ті, чий суржик — то шабель у поступовому поверненні від російської до рідної української мови³⁹. Підтверджує останню тезу і Ю. Ю. Саплін, зазначаючи, що якщо раніше суржик розглядався скоріше як етап переходу від української мови до російської, то в останнє десятиліття інколи говорять і про зворотну тен-

³³ Назаренко Л. Зазнач. праця. — Р. 247.

³⁴ Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і языком. — С. 34.

³⁵ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність... — С. 34–35.

³⁶ Єгорова В. С. Культура мовлення сучасної молоді // Дослідження з лексикології і граматики української мови. — 2010. — Вип. 9. — С. 75.

³⁷ Новикова Т. Ф. Зазнач. праця.

³⁸ Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і языком. — С. 76.

³⁹ Погрібний А. Зазнач. праця. — С. 12.

денцію: для багатьох російськомовних українців суржик став перехідною ланкою на шляху до опанування української мови ⁴⁰.

Цікаву думку, що відрізняється від більшості поглядів на суржикомовців як первісно україномовних людей, висловлює М. О. Шульга. (Частково цю тезу сформульовано без детального пояснення в попередніх заувагах А. Г. Погрібного та Ю. Ю. Сапліна). Згідно з його дослідженнями, сьогодні однією з причин формування суржику є навчання російськомовних дітей у загальноосвітніх школах українською мовою. «Для осіб з рідною російською мовою, — зазначає вчений, — ситуація ускладнюється тим, що вони повноцінно вивчають у школі близькоспоріднену українську мову, але дуже мало вивчають рідну мову. Унаслідок цього формується специфічна мовна особистість — вона володіє лінгвістичною компетентністю в іншій мові і має низький рівень компетентності в рідній мові. На практиці це виявляється в тому, що особистість плутає російські й українські слова, будує неправильні мовні конструкції, тобто говорить на “суржику”» ⁴¹.

Деякі дослідники також схиляються до думки, що суржиком розмовляють переважно люди без вищої освіти або малоосвічені. За твердженнями цих учених, поширеність російського інтерферентного впливу й суржику, зокрема серед україномовного населення, пояснюється тим, що малоосвічені мовці становлять значну його частину ⁴². Цю тезу заперечує, аргументуючи власними спостереженнями, О. О. Тараненко. «Не слід безпосередньо, — переконує мовознавець, — пов'язувати належність особи до середовища носіїв УРС (українсько-російського суржику. — Л. Т.) із низьким рівнем її освіти» ⁴³. У мовленні людей старшого покоління з неповною середньою або й початковою освітою (особливо серед сільських жінок, які мало виходили за межі свого традиційного мовного середовища) насиченість мовлення елементами суржику менша, ніж у їхніх дітей і особливо внуків, які здебільшого мають значно вищий освітній рівень ⁴⁴. Факт наявності в мовця середньої або й вищої освіти і водночас його користування суржиком загалом не мав би викликати подиву, якщо брати до уваги, з одного боку, те, що і в ареалах функціонування інших мов широкі верстви населення незалежно від рівня їхньої освіти нерідко користуються в побуті не літературною розмовною мовою, а певним соціальним або регіонально обмеженим субстандартом ⁴⁵.

Інші вчені утворення змішаного мовлення пояснюють слабкими лінгвістичними здібностями. Наприклад, К. А. Кузьміна переконана, що поява суржику в киян, які почали переходити в побуті на українську мову, можна пояснити недостатньою філологічною освіченістю. А ту легкість і швидкість, з якою він з'явився, — спорідненістю мов, що функціонували на певній обмеженій території зі спільною історією ⁴⁶.

Незважаючи на зазначені причини формування й поширення суржику, на поки що не належну підтримку державної мови органами влади, сьогодні все-таки можемо спостерігати прагнення певної частини освічених громадян, зокрема й

⁴⁰ Саплин Ю. Ю. Знач. праця.— С. 216.

⁴¹ Шульга М. О. Мовні реалії українського суспільства // Укр. соціум.— 2008.— № 1.— С. 90.

⁴² Труб В. М. Знач. праця.— С. 145.

⁴³ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність...— С. 33.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.— С. 34.

⁴⁶ Кузьміна К. А. Деякі роздуми стосовно явища змішаної мови // Studia Linguistica.— 2011.— Вип. 5.— С. 411.

російськомовних, вивчати українську мову й прилучати до неї своїх дітей. Хоча, на жаль, дотепер зберігається й зворотна тенденція: українці нерідко соромляться рідної мови, у великих містах швидко асимілюються з російськомовним населенням, а чужа мова залишається основним засобом спілкування в родині.

4. Ознаки суржикового мовлення. Суржикізм. Під час дослідження соціолінгвістичних проблем білінгвізму важливим завданням є встановлення критеріїв розмежування інтерферованого й змішаного мовлення. Важливим залишається питання визначення ознак суржику, який, звичайно, не є російською мовою — адже в ній діє фонетико-граматична система української мови і, крім того, «іноді» трапляються українські слова. У той же час це і не українська мова, оскільки в ній час від часу проглядає лексичний субстрат російської⁴⁷. Суржик виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код у людей з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних і комунікативних сферах⁴⁸.

Досліджуючи суржик на матеріалі деяких художніх текстів, Л. Т. Масенко робить висновок, що понад 90 % його лексики становлять російські слова, які, однак, вимовляються по-українськи⁴⁹. В. М. Труб цілком слушно зазначає, що суржик може хаотично, непередбачено змінюватися. Кількість лексем, у яких замість української основи вживається відповідний російський субстрат, для кожного мовця є індивідуальною, непрогнозованою⁵⁰. Крім цього, та сама людина може вживати деякі слова в одних випадках як нормативні українські, а в інших — як суржикові форми. Усі зазначені проблеми змушують учених шукати спільні ознаки, завдяки яким можна було б ідентифікувати суржик. Тим паче що наявність невеликої кількості росіянізмів у мовленні, на думку більшості дослідників, не дає ще права зараховувати мовця до суржиконосіїв.

Низка українських соціолінгвістів вважає, що суржик формується внаслідок системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях⁵¹. Частина дослідників визначальними для зарахування мови до змішаного типу вважає порушення в найстабільнішій її системі — морфологічній⁵². Думки лінгвістів не збігаються лише щодо того, чи є порушення норм української мови на фонетичному рівні. Так, В. М. Труб зазначає, що з фонетичного погляду суржикове мовлення повністю узгоджується з нормами української фонетики й не містить жодних відмінностей від фонетичних норм, притаманних українській мові. А можливі коливання у вимові тих чи інших звуків зумовлені діалектними відмінностями, які також властиві українській мові⁵³. Однак у пізніших працях лінгвіст розглядає вже й фонетичні порушення, наводячи приклади орфоепічних помилок із виступів українського експрем'єр-міністра⁵⁴. О. О. Тараненко слушно зауважує, що в деяких випадках не завжди можна визначити, на якому рівні відбувається порушення норм — фонетичному чи лексичному (слово повністю запозичується з іншої мови чи тільки його звукове оформлення)⁵⁵.

⁴⁷ Ставицька Л., Труб В. Зазнач. праця. — С. 55.

⁴⁸ Там же. — С. 77.

⁴⁹ Масенко Л. Мова і політика. — К., 1999. — С. 29.

⁵⁰ Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 146–157.

⁵¹ Див. напр.: Ставицька Л., Труб В. Зазнач. праця. — С. 77.; Новикова Т. Ф. Зазнач. праця. — С. 23.

⁵² Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком... — С. 69.

⁵³ Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 53.

⁵⁴ Див.: Труб В. М. Типи інтерферентних впливів... — С. 142–147.

⁵⁵ Див.: Тараненко О. Варіантність vs. стабільність... — С. 25–61.

На граматичному рівні, згідно з дослідженнями В. М. Труба, найпоширенішою помилкою є утворення форми найвищого ступеня порівняння прикметників за допомогою російської підсилювальної частки *самий*: «Саме цікаве те, як нам треба вести діалог»⁵⁶. Крім цього, досить поширеною помилкою, на думку автора, є вживання неправильних відмінків підпорядкованих іменникових форм (*Хочу повідомити вас...* замість *Хочу повідомити вам*)⁵⁷. Також спостерігається певна суфіксальна російська «експансія» й утворення неіснуючих дієприкметників (*Незакомпостируваний талон права на проїзд не дає; Всі сидячі в цьому залі...* і т. ін.)⁵⁸. Варто також зазначити, що досить поширеним в усному (а інколи навіть писемному) мовленні, особливо в російськомовних громадян, є вживання неправильних закінчень іменників у місцевому відмінку разом з прикметниками, числівниками, займенниками (помилково використовують закінчення давального відмінка, що позначено впливом російської мови). Наприклад: *По багатьом каналам; По вулицям Києва; Ходили по всім хатам* і т. ін.

На синтаксичному рівні, за спостереженнями О. М. Горошкіної, переважають помилки, які засвідчують слабкі знання дієслівного керування та прийменникових (безприйменникових) конструкцій в українській мові: *відповідно плану (відповідно до плану), згідно плану (згідно з планом), заступник директора по виховній роботі (з виховної роботи), зошит по математиці (з математики)* і т. ін.⁵⁹. Попри те що зазначені помилки зафіксовано понад десять років тому, сьогодні вони так само часто трапляються і в усному, і в писемному мовленні.

Найбільше суржикізації, і це підтверджують дослідження лінгвістів, зазнає лексика⁶⁰. Завдяки потужному виявленню суржику на лексичному рівні, виникають так звані суржикізми — адаптовані українською мовою некодифіковані гібридні форми, сформовані на основі російської широковживаної лексики⁶¹. Їхній реєстр, як і сам суржик, достатньо мінливий, чітко не окреслений.

Детальний опис суржикізмів зробив О. О. Тараненко. Зокрема, учений дослідив найпроникніші сфери, у яких функціонують ці гібридні лексеми, їхню частинимовну належність і т. ін. Наприклад, якщо розглядати тематичні сфери номінації, то суржикізми, за спостереженнями О. О. Тараненка, значно повніше представлені в лексиці на позначення понять, які перебувають за межами традиційної сфери побуту, та новіших реалій. Можливі випадки розмежування за давнішою українською і новішою запозиченою російською назвами позначень відповідно старих, традиційних (домашніх, «сільських») і нових (міських, промислових) реалій і взагалі атрибутів життя⁶². Щодо частин мови, то основну масу суржикових лексичних одиниць, на думку вченого, становлять іменники,

⁵⁶ Труба В. Типи мовленнєвих відхилень як особливості ідіолекту українсько-російських білінгвів // Мова і суспільство. — 2011. — Вип. 2. — С. 79.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Труба В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 53.

⁵⁹ Горошкіна О. Роль соціальних чинників у навчанні української мови // Дивослово. — 2002. — № 5. — С. 2.

⁶⁰ Див., напр.: Труба В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 146–157; Ставицька Л., Труба В. Знач. праця. — С. 31–120; Назаренко Л. Знач. праця. — С. 243–250.

⁶¹ Труба В. М. Типи інтерферентних впливів... — С. 143.

⁶² Наприклад: *чоботи*, але [женські] *сапожки* (не *чобітки*); *чоботи*, але *сапожний* [цех]; *майстерня* (в селі), але *часова* (*сапожна* та ін.) *мастірська* (в місті); *садок*, але [детський] *садик*; *ясла* (для корови), але [детські] *яслі*; *дівчина*, але *девушка* (у звертанні до незнайомої дівчини) (Тараненко О. Варіантність vs. стабільність. — С. 40).

але так само багато суржикізмів функціонує й серед числівників, дієслів, прислівників і службових слів⁶³.

В. М. Труб зазначає, що в останні роки, крім українсько-російських суржикізмів, ще можна помітити проникнення в мовлення російсько-українських суржикізмів. Наприклад: «Мне, пожалуйста, посчитайте без *борга*»⁶⁴. Особливо багато таких «вкраплень» можна спостерігати в мовленні політиків та інших суспільних діячів⁶⁵.

Зрозуміло, що наведеними в цьому розділі прикладами порушення норм двох мовних систем не вичерпується, оскільки суржик давно функціонує в українському суспільстві (про це вже згадувалося вище) як певна «третя мова». Однак до цього часу в працях соціолінгвістів ще немає чіткого розмежування інтерферованого та змішаного мовлення.

5. Боротьба за чистоту мовлення та проблеми лінгводидактики. Проблема суржика стала настільки серйозною, що його не лише всебічно досліджують та описують як негативне явище в українському суспільстві, але вже в багатьох виникає питання: як боротися з цим «покручем»? «Санацію суржикової мовної сфери, — пише І. М. Дзюба, — треба провадити так, щоб прилучати “суржикомовних” до української літературної мови, а не штовхати їх у протилежний бік»⁶⁶. І це цілком слушна й важлива думка, оскільки в більшості людей, що потрапляють у білінгвальне середовище й не володіють українською мовою на належному рівні, виникають комплекси, що їх можуть зарахувати до малоосвічених суржикомовців. Тому без належної підтримки ці громадяни замість того, щоб удосконалювати знання рідної мови, починають переходити в побуті на російську мову як «популярнішу» й «престижнішу».

Багато методистів, викладачів, учителів шукають сьогодні ефективні методи навчання, спрямовані на покращення усного й писемного мовлення учнів, пропонують власні проекти, рекомендації, проводять виховні бесіди тощо. Зокрема, І. М. Хом'як вважає, що для успішного навчання дітей рідної мови необхідно співпрацювати з їхніми батьками, проводити бесіди про значущість рідного слова, лекції про культурне й державотворче значення мови, інші просвітні заходи⁶⁷. Проте й педагогічний колектив загальноосвітнього закладу, переконаний учений, повинен протистояти вживанню школярами жаргонних, вульгарних слів, не допускати українсько-російських просторічних висловів і на уроці, і в позаурочний час; дбати про грамотне оформлення плакатів, вивісок, стінних газет, оголошень, шкільної документації; готуючись до уроку, старанно продумувати хід викладення матеріалу, правильність і точність формулювань; грамотно й чітко оформляти всі види записів (на класній дошці, у шкільному журналі, у щоденниках учнів, у робочих планах та ін.); не допускати в своєму мовленні неправильно побудованих речень і зворотів, порушень норм вимови, недбалості у виборі слів і неточностей у формулюванні визначень⁶⁸.

⁶³ Докладніше див.: там же. — С. 25–61.

⁶⁴ Труб В. Типи мовленнєвих відхилень... — С. 81.

⁶⁵ Ось деякі ілюстрації з цієї ж статті вченого: «Проведена большая программа борьбы с сердечнососудистыми заболеваниями», «Мы вообще должны быть *позаблоковой державой*», «*Позачергового съезда не планируется*», «Эти законы абсолютно *суперечат* нашей конституции», «Я не согласен с доповідачем» та ін. (там же. — С. 81).

⁶⁶ Дзюба І. До судилища над суржигом // Урок української. — 2005. — № 1–2. — С. 15.

⁶⁷ Хом'як І. Формування мовної особистості в білінгвальному середовищі // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. — 2010. — № 22 (209). Ч. 2. — С. 141.

⁶⁸ Там же.

Покращення усного й писемного мовлення молоді повинно бути пріоритетним завданням не лише загальноосвітньої, а й вищої школи. На думку М. І. Пентилюк, роботу над удосконаленням мовленнєвих умінь і навичок студентів необхідно розглядати в усіх видах мовленнєвої діяльності (слухання, говоріння, читання, письмо), для успішного здійснення якої варто розвивати спеціальні вміння, пов'язані зі здатністю будувати висловлювання українською мовою, уникаючи помилок інтерферентного характеру ⁶⁹.

Боротьба за чистоту мовлення, переконаний В. І. Ковальов, передбачає насамперед формування в школярів і студентів наукового уявлення про суржик, створення системи «антисуржикових» практичних завдань ⁷⁰. У власній викладацькій практиці автор використовує такі вправи: переклади (з російської мови на українську і навпаки), аналіз публічних виступів людей різних професій, написання науково-популярних новел на тему суржику. Названі завдання, за спостереженнями В. Ковальова, сприяють відповідальнішому ставленню студентів до власного мовлення. Розвитку мовного самоконтролю студентів сприяє також регулярне проведення «хвилинок антисуржику» (усного колективного виявлення та виправлення мовних помилок, спричинених російсько-українською інтерференцією, у запропонованих викладачем словосполученнях, реченнях), робота за індивідуальними картками з деформованим текстом тощо ⁷¹.

Створення лінгвістами-викладачами навчальних посібників має допомогти учням, студентам і всім, хто бажає, оволодіти нормами української літературної мови, підвищити рівень мовленнєвої культури. Серед таких книжок, зокрема, заслуговує на увагу посібник за редакцією О. А. Сербенської «Антисуржик» ⁷², підручник О. Д. Пономаріва «Культура слова: мовностилістичні поради» ⁷³, який уже неодноразово перевидавався.

Роздумуючи над проблемою чистоти мовлення, Б. В. Матіяш доходить до не надто втішних висновків, що позбавитися від напівмовності можуть не всі. Найлегше повернутися до одномовності людям, що займаються інтелектуальною працею, а особливо гуманітаріям, які переважно добре володіють українською літературною мовою, а тому їм значно простіше відновити чистоту мовлення, аніж іншим мовцям. Значно важчим є повернення до мономовності для вихідців із сіл (особливо тих, чийм родом занять є торгівля, сфера обслуговування тощо). У багатьох випадках вони втрачають здатність розмежовувати літературну мову

⁶⁹ Пентилюк М. І. Культуромовний аспект підготовки майбутнього учителя-філолога в білінгвальному середовищі.—

⁷⁰ Ковалев В. І. Суржик и актуальные проблемы речевой культуры в Украине // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка.— 2010.— № 2.— С. 58–63.

⁷¹ Христия О. Становлення мовної особистості в сучасному українському інформаційному середовищі // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка : Сер. «Філологічні науки (мовознавство)».— 2009.— Вип. 81.— С. 328.

⁷² У посібнику (див.: Антисуржик...) розглянуто помилкові вживання окремих слів, словосполучень і речень з різних сфер життя й діяльності людей та наведено їхні нормативні варіанти. Також в окремому розділі є рекомендації щодо правильного використання деяких слів. Посібник розрахований переважно на учнівську аудиторію.

⁷³ На відміну від попереднього підручника, у цьому посібнику (див.: Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради : Навчальний посібник.— К., 2001.— 240 с.) ширше й детальніше розглянуто основні помилки на всіх мовних рівнях: фонетичному, лексичному, фразеологічному, морфологічному, синтаксичному. Значну увагу звернено на русизми, неправильний переклад з російської мови на українську. Виявлено й проаналізовано основні помилки в друкованих і телевізійних ЗМІ. Порушує автор і спірні лінгвістичні питання.

та суржик, а тому напівмовність стає звичною для них і викоринити її практично неможливо ⁷⁴.

Доречно також зазначити, що російськомовні громадяни зі слабкими знаннями української мови помилково сприймають певну розмовну (і навіть стилістично нейтральну) лексику, співзвучну з російською, у мовленні україномовних людей як суржикізм, хоча це насправді хибна думка (наприклад, пояснюють: слово *цвіте* не українське, бо в українській мові є слово *квітне*; не *голубий*, а *блакитний*; не *ждати*, а *чекати* і т. ін.). Подібні зауваження, зроблені нефахівцями, мовлення якого не є ідеальним, можуть мати негативні наслідки: особа в кращому разі звужить свій словниковий запас, обмеживши використання певних слів, у гіршому — віддасть перевагу російській мові. І. П. Ющук цілком правий, стверджуючи, що школярів варто навчати не тільки літературної, а й розмовної мови. Навіть мова інтелігенції, на переконання вченого, «повинна бути чиста, але знову ж таки, це не повинна бути абсолютно дистильована мова» ⁷⁵.

Отже, дискусії навколо українсько-російського змішаного мовлення не припиняються. Суржик привертає увагу сучасних дослідників як об'єкт соціолінгвістики, соціології, психолінгвістики, історії тощо. Більше того, він «із окремішньої проблеми лінгвістичної ортології та лінгводидактики перетворився на проблему сучасної мовної свідомості й сучасної культури, тому, відповідно, потребує ширших горизонтів наукового пошуку» ⁷⁶. Однак, на наше переконання, у сучасних умовах, доки українська мова як державна не посіла належного місця в країні, громадяни не усвідомили її державотворчого значення, не відчували потреби оволодіти нею на належному рівні, гостро ставити питання про суржик і різко критикувати суржикомовних не варто, оскільки можна завдати напій мові ще більшої шкоди.

L. M. TOMILENKO

SURZHUK AS AN OBJECT OF RESEARCH AND DEBATE

This article raises currently topical problem of mixed Ukrainian-Russian speech, widely known as «surzhuk». It deals with the definition of this term in linguistics, studies causes of such mixed language and territory of spread of the given phenomenon. Analyzes viewpoints of scientists concerning surzhuk-speakers, signs of surzhuk speech, surzhukisms. Language purity control methods in modern linguodidactics are also described.

Key words: surzhuk, mixed speech, surzhuk speech, surzhuk-speakers, surzhukisms.

⁷⁴ Матіях Б. В. Зазнач. праця.— С. 19.

⁷⁵ Про мову і її проблеми (інтерв'ю з Іваном Ющуком).— <http://vyshaosvita.blox.ua/2010/04/Pro-movu-i-yiyi-problemi-intervyu-z-Ivanom.html>.

⁷⁶ Саплин Ю. Ю. Зазнач. праця.— С. 219.